

Taal en de ‘botsing der beschavingen’

We leven niet in de ware wereld, maar in onze voorstellingen daarvan, in een woorden- en beeldenwereld. Die verschilt tussen enkelingen en groepen, tussen landen en culturen, die immers elk een verschillende voorgeschiedenis hebben. Daarom kunnen misverstanden en tegenstellingen ontstaan en oplopen. Jaap van Ginneken laat zien hoe dat de laatste decennia vooral inzake moslims geldt.

Door Jaap van Ginneken

Na de Koude Oorlog kondigde Francis Fukuyama het ‘einde van de geschiedenis’ aan, maar Samuel Huntington daarentegen een nieuwe ‘botsing der beschavingen’. Nu het grote seculier-ideologische conflict tussen kapitalisme en communisme overwonnen leek, zouden oude religieus-culturele tegenstellingen immers vanzelf weer de overhand krijgen, zo stelde de laatste. Met name tussen de aan elkaar grenzende joods-christelijke beschaving en moslimbeschaving – die al 1400 jaren periodiek met elkaar overhoop lagen, ook over andere normen en waarden.

Probleem was dat dit begrippenschema na 9/11 aan politici, media en publiek een simpele alomvattende verklaring leek te bieden, maar tevens een ‘zichzelf waarmakende voorspelling’ dreigde te worden – omdat alles voortaan ook in die termen werd gezien en beschreven. Onder de allerhoogste beleidsmakers in Noord-Amerika en West-Europa heerste ondertussen een schrijnend gebrek aan elementaire kennis over de belangrijkste nuances binnen de islam, en over zijn rol binnen de diverse maatschappijen.

Alle moslims op één hoop

Het is nu nauwelijks meer voor te stellen, maar er was destijds bijvoorbeeld nauwelijks besef van de verschillen tussen soennieten en sjiieten, tussen salafisme en wahabisme, tussen Turken, Perzen en Arabieren, tussen de grote wereldsteden en het verre platteland, en tussen andere fundamentalistische en gematigde geloofsrichtingen, hun interpretatieverschillen van woorden als sharia en jihad, en van kleding- en leefvoorschriften.

Omdat de allereerste reacties van regeringsleiders ertoe neigden om moslims op één hoop te gooien, hadden veel van hun beleidsinitiatieven ook een averechts effect, en vervreemdden moslims daar en hier aanvankelijk nog verder van het westen.

Naarmate de spanningen toenamen, bleek er verder een reusachtig gebrek aan tolken en taal- en cultuurwetenschappers, omdat die studies al jaren waren gemarginaliseerd. Bij ministeries als Buitenlandse Zaken, Defensie, Binnenlandse en Sociale Zaken was er bovendien weinig kennis over sociologie en psychologie, over conflicthantering en escalatieprocessen. ‘Naïef empirisme’ was allesoverheersend, hierbij neemt men als vanzelfsprekend aan dat de dingen zo zijn als men ze zelf in eerste instantie waarneemt.

Taal, waarneming en toeschrijvingen

Onze eerste oordelen, aan de hand van ons standaard alledaagse begrippenschema, zetten ons echter juist meteen op het verkeerde been. Volgens de enige echte psycholoog die ooit een Nobelprijs won, komen onze oordelen weliswaar soms en deels tot stand door rationele argumentatie, maar vaker en meer door emotionele intuïties (Kahneman 2011). Deze laatste weg volgt niet zelden een heuristiek van vereenvoudigende vuistregels: bijvoorbeeld aan de hand van mentale beschikbaarheid van bepaalde beelden en begrippen, van enkele typerende gevallen, en van de specifieke verankering daarvan – bijvoorbeeld in vergelijkingen en voorstellingen over wat nu eigenlijk ‘normaal’ is. Was een preuts hoofddoekje of zelfs een lange rok vroeger in de westerse wereld normaal maar nu niet meer, en is het daarom inmiddels een agressief religieus merkteken geworden? In de ogen van wie, en waarom? Dit soort split-second oordelen leidt al snel tot vertekeningen en dubieuze inschattingen.

Voorts geven wij zin en betekenis aan de wereld en de maatschappij en de groepen om ons heen door voortdurend pijlsnel herhaalde sociale categorisering en hercategorisering, van onszelf en anderen. Zijn zij bijna hetzelfde of fundamenteel anders? In welk opzicht dan wel? Kleine verschillen werden

lang als triviaal over het hoofd gezien, maar nu opeens als essentieel in het centrum van de belangstelling geplaatst. Wij zijn daarbij vaak impliciet de hoogontwikkelde beschaafden, zij de achterlijke barbaren. Dat wordt in culturele antropologie en in mediastudies ook wel ‘Otherizing’ genoemd.¹

Die ‘selectieve articulatie’ vindt elke dag plaats in onze mondelinge conversatie, maar wordt tevens doorlopend gevoed door de media. Dat heeft ook te maken met de inrichting van de nieuwsgaring. Nederlandse nieuwsredacties hebben bijvoorbeeld vandaag de dag nog steeds driekwart minder allochtonen in dienst dan de algehele bevolking. Berichten van elders worden dus vaak weergegeven door een autochtone en etnocentrische bril. Ik heb in opeenvolgende studies laten zien dat niet alleen het nieuws maar ook onze populaire cultuur (strips, tekenfilms, grote speelfilms) nog steeds telkens opnieuw dezelfde oerverhalen gebruiken uit de tijd van kolonialisme en rassenscheiding, met slechts oppervlakkige aanpassingen (Van Ginneken 2002, 2007). Bij mijn colleges internationale communicatie begon ik bijvoorbeeld altijd met de eerste vijf minuten van de grote Disney blockbuster *Aladdin*, waar quasi-lollig alle platte clichés voorbijkomen die over Arabieren en het Midden-Oosten bestaan.

Attributie en schuld

Ook schrijven wij middels attributieprocessen voortdurend volautomatisch oorzaken en intenties toe aan gebeurtenissen en handelingen. Als wijzelf of iemand van onze categorie of groep iets goed(s) doen, schrijven wij dit in het algemeen vanzelf toe aan onze eigen vanzelfsprekende voortreffelijkheid. Als we daarentegen iets fout(s) doen, schrijven we dat even vanzelf toe aan een ongelukkige samenloop van omstandig-

belangen en zorgen, alleen wijzelf hebben die. Er vindt een psychologische en sociale splijting plaats. Enerzijds worden onze eigen duistere impulsen op de tegenstander geprojecteerd; anderzijds worden genuanceerden in ons eigen kamp als capituleerders weggezet, of zelfs als verraderlijke ‘vijfde kolonne’.

Vaak vertonen dergelijke vijandbeelden bovendien over en weer een spiegelbeeldige interne structuur. De ‘schuld’ van het probleem wordt exclusief bij de gangmakers en leiders aan de andere kant gelegd, die immers ‘volledig te kwader trouw’ zijn. De gewone mensen aan de andere kant worden daarentegen vrijgepleit, want zij zijn slechts ‘misleid’. De illusie is daardoor ook dat het neutraliseren van de leiders aan de andere kant voldoende is om alle problemen uit de wereld te helpen (denk aan Saddam en Gaddafi).

Tot die tijd moet iedere zet van die leiders bovendien meteen met een tegenzet worden beantwoord, omdat ze anders steeds verder zullen gaan. Liefst met een iets zwaardere reactie, want ze verstaan alleen harde maatregelen. Zo komt de escalatiespiraal op gang, die steeds verder het moeras in leidt. Totdat geen van beiden zich nog uit de wurggreep los kan maken. De uiteindelijke triomf blijkt een pyrusoverwinning, die weinig oplost en de dingen soms alleen nog maar erger maakt.

Taal en leer, van oorlog en vrede

In de jaren zestig en zeventig ontstonden in Europa de vakken polemologie en irenologie, oorlogsleer en vredesleer, met als voortrekkers onder meer de Nederlandse volkenrechtsoogleraar Bert Röling in Groningen, en de Noorse sociologiehoogleraar Johan Galtung in Oslo. Hun relativistische zienswijze op ons taalgebruik is een halve eeuw later volledig op de achter-

De uiteindelijke triomf blijkt een pyrusoverwinning, die weinig oplost en de dingen soms alleen nog maar erger maakt

heden. Als iemand uit een tegenoverliggende ‘vreemde’ categorie of groep daarentegen iets slecht(s) doet, schrijven we dit juist even vanzelf toe aan hun dubieuze aard. Als die in plaats daarvan iets goed(s) doet, schrijven we dit net zo makkelijk weer toe aan een uitzonderlijke samenloop van omstandigheden. Een razendsnel sorteermachientje in ons hoofd zorgt zo permanent voor twee dingen. Enerzijds dat ons eigen ego geflatteerd en gespaard wordt; anderzijds dat onze wereld van daaruit wordt georganiseerd, en zo steeds overzichtelijk en logisch blijft.

Wat er verder bij conflicten gebeurt, is dat de grijstinten nog verder uit dit wereldbeeld wegvallen, en dat het beeld helemaal zwart-wit wordt. Onze tegenstanders hebben nooit legitieme

grond geraakt, hoewel de sociale psychologie van vijandbeelden ondertussen wel vooruitgang heeft geboekt. In de Angelsaksische wereld hebben de vakken conflictstudies en mediation zich ook van de praktijk van echtscheidingen en burenruzies naar het diplomatieke en politieke terrein verbreed.

Zowel voor het winnen als voor het bijleggen van een internationaal conflict moet men zich namelijk volledig in de tegenstander kunnen verplaatsen: intellectueel én emotioneel. Het gaat vaak namelijk niet simpelweg om ónze waarheid versus hún leugens, maar om oneindig complexe en gedetailleerde vertogen over en weer, waarin feiten en zienswijzen op een tegenovergestelde manier aaneen zijn geregen. Dat geldt dus ook voor de zogenoemde botsing der beschavingen. Wij verwijzen weliswaar naar dezelfde feiten en gebeurtenissen uit

aardrijkskunde en geschiedenis, maar leggen compleet andere accenten en relaties, leidend tot een ander globaal waardeoordeel.

We zijn allemaal goed vertrouwd met het dominante westerse vertoog in deze.² Maar wat zou het vertoog van iemand uit het Midden-Oosten kunnen zijn? Volgens critici begint het al bij de joods-christelijke vijandbeelden van Arabieren (van Babyloniërs tot Egyptenaren) in het Oude Testament. Moslims zien de islam op hun beurt als de derde en hoogste trap in de ontwikkeling van het monotheïsme, met een tamelijk abstracte godsvoorstelling en een streng taboe op blasfemie, een verbod

vooral religieuze organisaties die er aan onderwijs en armoedebestrijding deden, en daardoor maatschappelijk respect en draagvlak verwierven. Maar de islam speelde geen centrale rol in de nationale en internationale politiek. Dat veranderde volgens dit vertoog door twee ontwikkelingen.

Enerzijds hadden de Britten en Amerikanen door een staatsgreep in Teheran de sjah weer aan de macht gebracht, die uiteindelijk werd verdreven door de sjiietisch-fundamentalistische revolutie van Khomeiny. Anderzijds werden de Russen vervolgens uit Afghanistan verdreven door een soennitisch-fundamentalistische guerrilla-oorlog, waarvoor de Verenigde Staten, Pakistan en Saoedi-Arabië miljarden dollars, wapens,

Tussen landen onderling is er altijd potentiële conflictstof te over.

op het eren of uitbeelden van heiligen en profeten. De ‘gouden eeuwen’ ervan speelden zich volgens dit vertoog af tussen Damascus in Syrië en Bagdad in Irak, waar IS nu een nieuw kalifaat wil vestigen. Dat was toen inderdaad het hoogst ontwikkelde beschavingsgebied in de verre omgeving, veel meer dan Europa. De natuurwetenschappelijke erfenis van de Grieken was in Europa bijvoorbeeld goeddeels verloren gegaan, maar werd langs de Arabische weg gered, verder ontwikkeld en vervolgens teruggegeven.

Intercontinentale conflicten

Vanaf de Kruistochten volgden negen eeuwen van telkens weer oplopende intercontinentale conflicten, culminerend in het uiteenvallen van het uitgestrekte rijk van de Turks-Ottomaanse sultans na de Eerste Wereldoorlog. De Europese koloniale mogendheden die de Volkenbond overheersten, met name Groot-Brittannië en Frankrijk, vestigden er daarop hun eigen invloedssfeer met een hele reeks in theorie onafhankelijke maar in feite afhankelijke landen.

Zij zegden de Europese zionisten toen ook al een eigen staat in het Midden-Oosten toe, nog lang vóór de Tweede Wereldoorlog. Zij installeerden verder een tiental bedoeïenfamilies bovenop de grootste olie- en gasbellen ter wereld rondom de Golf en lieten ze tot steenrijke autocratische monarchieën uitgroeien – zonder rechtsstaat of democratie. Het Westen ziet daar nog steeds geen enkel bezwaar in, omdat dit veruit hun belangrijkste huidige bondgenoten in de regio zijn.

Elders in het Midden-Oosten werden seculiere pogingen tot nationale en/of sociale emancipatie daarentegen vaak gefrustreerd, mede door westerse tussenkomst. Bijvoorbeeld bij legitieme pogingen tot nationalisatie van onontbeerlijke eigen economische hulpbronnen: van de Perzische oliemaatschappij tot aan het Egyptische Suezkanaal. Het waren ondertussen

training en rekruten uit de hele Arabische wereld leverden. Daarna werden de moedjahedien er echter verdrongen door de taliban. Die tolereerden de megalomane Saoedische strijder en miljardairstegel Osama, die de ontstane internationale fundamentalistische netwerken nu tegen hun eerdere sponsor Amerika wilde keren, ‘de andere Grote Satan’. Het hele raamwerk kantelde over en weer: de hele terminologie en betekenisgeving. Een typisch geval van wat bij inlichtingendiensten *blowback* heet, waarbij een eerdere operatie onbedoelde averechtse gevolgen heeft.

Het vervolg is bekend. Merendeels Saoedische teams van terroristen vlogen op 9/11 het World Trade Center in New York en het Pentagon in Washington binnen. Bush reageerde met een militaire inval in Afghanistan om Osama op te pakken, maar besloot vervolgens om meteen ook een pro-westers regiem in Kaboel te vestigen. Dat leidde uiteindelijk tot *colossal overreach*, aldus de conclusie van het aller-allerlaatste boek daarover, van de naastbetrokken regionale CIA-chef Robert Grenier.

‘Gaandeweg overweldigden we een primitief land met een goeddeels analfabete bevolking, een bescheiden agrarische economie, en sociale structuur van stammen en nog maar net ontstane nationale instituties’, aldus Grenier. ‘Onze spijlucht bracht massale corruptie op gang; overtuigde een substantieel aantal Afghanen ervan dat we in feite bezetters waren, en vergemakkelijkte zo de wederopstanding van de taliban.’³ De aansluitende westerse militaire interventies in Irak, Libië, en de vroege bemoeienis met de Syrische burgeroorlog, werden op soortgelijke wijze contraproductief door deze hele blikvernauwning. In plaats van het Midden-Oosten te stabiliseren, brachten ze alleen maar pyrrusoverwinningen, en een nog veel grotere chaos dan voorheen. Tussen landen onderling is er namelijk altijd potentiële conflictstof te over: inzake grenzen en

hulpbronnen, inzake minderheden en bondgenootschappen met anderen. Er is zo maar weinig voor nodig om een moeizaam evenwicht dat in de loop van vele eeuwen ontstaan is, grondig te verstoren.

Inzicht verschaffen

Hoe kunnen mens- en maatschappijwetenschappers helpen meer inzicht te krijgen in die vertogen van anderen en conflicten hanteerbaar te maken? Een enkel voorbeeld. Mensen als de Australische econoom en diplomaat John Burton en de Amerikaanse sociaalpsychologen Morton Deutsch en Herbert Kelman leverden onder meer belangrijke bijdragen. Zij hielpen ooit als procesbegeleiders het gesprek op gang te brengen: tussen Maleisië en Indonesië over Borneo, tussen Grieken en Turken over Cyprus, en zelfs tussen Israël en de Palestijnen over de bezette gebieden.

Ik raakte zo ooit tijdens een conferentie over politieke psychologie per ongeluk verzeild in een besloten ontmoeting die

het aangrenzende België en Frankrijk), tot Anatolië in Turkije (ook voor het aangrenzende Duitsland).

De oorspronkelijke gedachte was dat ze enkele jaren zouden blijven en sparen, om vervolgens naar hun land van oorsprong terug te keren. Maar die opeenhoping van jongvolwassen mannen zonder partners leverde voorspelbare sociale spanningen op. Gaandeweg werd dus toegestaan dat zij vrouw en kinderen lieten overkomen, of nieuwe gezinnen vormden. Dat droeg ertoe bij dat zij vaker en langer bleven. Tegelijk was er rond de dekolonisatie een verdere toevloed van ‘andersoortigen’ uit Oost en West: in Nederland van Indo’s en Molukkers, Antillianen en Surinamers, Creolen en Hindoestanen, alsmede van politieke vluchtelingen uit de Oriënt.

Eerder waren er al opeenvolgende mediahypes geweest over problemen met blank-christelijke Italianen en Spanjaarden, maar nu ging het steeds meer om ‘niet-westerse allochtonen’ (weer zo’n wonderlijk woord, dat naar willekeur wordt opgerekt).⁵ Die begrippen zijn enigszins betrekkelijk, maar het

Hoe kunnen mens- en maatschappijwetenschappers helpen meer inzicht te krijgen in die vertogen van anderen en conflicten hanteerbaar te maken?

Kelman had georganiseerd tussen Joods-Israëliëse en Palestijnse intellectuelen, zoals Elie Wiesel en Abba Eban, Edward Said en Hannan Ashrawi. Dit was onderdeel van een veel langere reeks waarmee Kelman probeerde het voorwerk te doen voor vredesbesprekingen.

Mediators nodigen daartoe niet rechtstreeks politieke topverantwoordelijken uit, maar verstandige mensen met gezag juist daaronder, die in staat konden blijken een klimaat van vertrouwen te scheppen. De moderatoren lieten ze hun dramatische levenservaringen vertellen, ook gelieerd aan de botsing. Een van de vele exercities bestaat erin dat ze uitvoerig een zienswijze op het conflict moeten weergeven: niet in de taal van hun eigen partij, maar in de taal van de tegenpartij. Dus in logische en legitieme termen, net zolang tot de weergave door die anderen als correct wordt gebillijkt. Dat dwingt ze zich in te leven, en ook meer medegevoel met elkaar te ontwikkelen.⁴

Taal, discriminatie en generalisatie

Soortgelijke zaken spelen aan het andere eind van de botsing der beschavingen: in de binnenlandse politiek, rondom economische en sociale zaken, rondom politie en justitie. Nadat de naoorlogse wederopbouw op het Europese continent was voltooid begon er een periode van hoogconjunctuur, met volle werkgelegenheid en zelfs een tekort. Bedrijven en bemiddelaars haalden ‘gastarbeiders’ van steeds verder weg: eerst uit Zuid-Europa, vervolgens van de andere zijde van de Middellandse Zee: van het Rif-gebergte in Marokko (ook voor

is duidelijk dat de verschillen in ‘normen en waarden’ natuurlijk nog groter waren. Dat gold vooral voor één snelgroeiende groep die *voor het eerst* een samenhangende eigen ideologie meebracht, en minder assimileerde: die van moslims, vaak niet afkomstig uit de dynamische grote steden, maar van het conservatieve platteland. De termen waarin zij dachten, waren ‘vreemd’.

De ouderen waren herkenbaar aan afwijkende kleding, zoals djellaba’s voor de mannen en hoofddoekjes voor de vrouwen. Maar ook aan andere omgangsvormen en gebruiken, die niet zomaar konden worden opgegeven, omdat ze bijvoorbeeld van oudsher verknoopt waren met krachtige gevoelens van vroomheid, eer en schaamte. De strenge opvoeding thuis werd verder ondermijnd door de permissiviteit in de omringende buitenwereld. Vaders verloren de greep op hun zonen. Ze hingen in groepjes rond, werden baldadig, of soms zelfs kleine criminelen.

De benoeming daarvan door deskundigen en leken was zowel een oorzaak als een gevolg van verdere discriminatie. Eerder hadden andere nationale en etnische groepen om beurten een ‘slechte naam’ gehad, nu werden dat jongeren met een Turkse of vooral Marokkaanse achtergrond, samengevat als ‘moslims’. Uit ieder onderzoek bleek keer op keer, dat ze inmiddels moeilijker een goede opleiding en stageplaats kregen, een baan en promotie, een kamer of een huis, een lening of een hypotheek, toegang tot discotheken en clubs, dat ze anders werden behandeld door politie en justitie, vaker en zwaarder dan

autochtonen werden bestraft voor precies dezelfde vergrijpen. De autochtone overheden waren zich daarvan ietwat bewust en spraken zich er soms vaag over uit. Maar zelden heel openlijk en nadrukkelijk, of gevolgd door prompte en strenge sancties, uit vrees voor politieke verwijten – in Nederland uit de hoek van achtereenvolgens LPF, TON en PVV. Dit gebrek aan zichtbare acties versterkte echter de vervreemding onder de betreffende jongeren nog verder, hun frustratie en agressie. Een vicieuze cirkel. Vaak kwam dit tot ontkenning in gevangenis- sen, waar ze een concentratie van lotgenoten en gelijkgestemden aantroffen. Maar waar zich ook een tegentaal en tegen- betoog ontwikkelde.

Dat had te maken met nog iets anders. De Europese en Nederlandse overheden gingen er stilzwijgend van uit, dat de aanpassing van ook deze migrantengroep wel weer vanzelf zou gaan. Ze weigerden te zien, dat de godsdienst in dit geval nog steeds een grote rol speelde en hen een belangrijk cultureel houvast bood. Met als gevolg dat er hier geen adequate opleidingen voor moslimgeestelijken kwamen, zodat die uit de behoudende oorsprongsgebieden werden geïmporteerd, of zelfs gerekruteerd en meebetaald vanuit Saoedi-Arabië en andere fundamentalistische Golfstaten. Net als initiatieven om na de oude koffiehuisen en culturele centra eindelijk ook nieuwe moskeeën als ontmoetingsplaats te bouwen.⁶

Voor jongeren die waren ontspoord lag er zo een weg open om hun zelfrespect in één klap terug te winnen: ‘wedergeboorte’ door herbekering. Dat wil zeggen hernieuwde toewending naar hun veronderstelde ‘roots’ in de wereldwijde moslimgemeen- schap. Naar de ‘enige en ware’ godsdienst, en zelfs de veronder- steld oudste versies daarvan: het salafisme en wahabisme. Deelname aan de heilige oorlog met het imperialistische en decadente westen werd de ultieme zingeving, en martelaar- schap de ultieme verlossing uit het wereldse bestaan, gevolgd door rechtstreekse toegang tot het paradijs.

Een Perzisch-Franse socioloog deed onderzoek in gevangenis- sen naar radicalisering in Frankrijk. Hij constateerde dat mannen met een moslimherkomst tussen de zeven en tien procent van de bevolking uitmaakten, maar wel de helft van de gevangenispopulatie. Hij maakte uitvoerige interviews met 160 van hen, hun bewakers en verzorgers. Een deel was veroordeeld voor terreurdaden. Met name de sprong van ontsporing naar bekering was tekenend. Hij reconstrueerde de termen en vertogen, die hen in het vaarwater van Al Qaida en IS brach- ten.

Zijn conclusie: ‘De typerende weg van de meeste Franse islamistische terroristen kent vier stappen. Vervreemding van de dominante cultuur, deels als gevolg van werkeloosheid en

discriminatie in verwaarloosde buurten; een toewending naar de kleine misdaad, die leidt naar de gevangenis, en dan naar meer misdaad en meer gevangenis; religieuze bewustwording en radicalisering; [en ten slotte] een inwijdingsreis naar een islamitisch land zoals Syrië, Afghanistan of Jemen om voor de jihad te trainen’.⁷

Pyrrusoverwinningen

Tien jaar na 9/11 rekende The New York Times uit dat de militaire interventies tot dan toe 3.300 miljard dollar hadden gekost: alleen al in Afghanistan en Irak, alleen al aan de Verenigde Staten zelf – de prijs elders en voor de andere betrokkenen niet meegerekend. Dat is een astronomisch bedrag: vele malen zoveel als de gezamenlijke Amerikaanse ont- wikkelsingshulp aan de hele derde wereld in datzelfde decen- nium. Bovendien hebben ze de problemen geenszins opgelost; in veel gevallen hebben ze die alleen maar verder verergerd en verspreid.

Etnocentrisme en cultureel analfabetisme vormden belangrijke medeoorzaken. Wanneer een fractie van dat bedrag eerder aan taal- en regiostudies was besteed, aan uitwisselingsprogramma’s en conferenties, aan dialoog en het versterken van gematigde stromingen binnen de islam, aan *conflict and mediation studies*, dan had het misschien allemaal niet zo ver hoeven te komen.

Noten

- 1 Meer daarover in mijn *Handboek wereldburger. Een inleiding in de interculturele communicatie* (Amsterdam: Boom Lemma uitgevers 2008).
- 2 Zie het hoofdstuk over oorlogspropaganda in mijn boek *Verborgene verleiders. Hoe de media je sturen* (Amsterdam: Boom Lemma uitgevers 2011).
- 3 Bespreking door de vroegere Afghanistancorrespondente Alissa Rubin, in de *International New York Times*, 14-15 Febr. 2015.
- 4 Meer over deze interactive conflict resolution in het hoofdstuk van Kelman en anderen in Huddy et al. (eds.), *The Oxford Handbook of Political Psychology* (OUP, 2013).
- 5 Meer over dergelijke begrippen in het eerste inleidende hoofdstuk van mijn boek *De schepping van de wereld in het nieuws* (Deventer: Kluwer 2002).
- 6 Saoedi-Arabië alleen al geeft per jaar naar schatting drie miljard dollar uit aan de verbreiding van het salafistische wahabisme, en bouwde daartoe onder meer anderhalf duizend moskeeën in het buitenland.
- 7 Farhad Khosrokhavar, op de opiniepagina van de *International New York Times*, 26 Jan. 2015.

Over de auteur

Dr. Jaap van Ginneken was onder meer associate professor bij Communicatiewetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en is nu beroepsspreker en schrijver. Hij is auteur van twee dozijn boeken in vijf talen, met name over psychologie, cultuur en communicatie. Zo schreef hij *Stranger danger and the epidemic of fear* (2013), en publiceerde sindsdien twee boeken over charisma en over de hybris van onze politieke leiders.